

Hulâsatü'l-Mukarrirîn: Huzur Dersi'nde Fâtiha Tefsirinden Süzülenler

Mehmet Akif Alpaydın *

Özet

Dönemlerinin seçkin âlimleri huzur derslerinde, padişah huzurunda Kur'ân-ı Kerîm'in tefsirini yapmışlardır. Sultan III. Mustafa döneminde 1172/1759 senesinde başlanan bu dersler, 1341/1923 senesine kadar devam ettirilmiştir. Derslerde 1172/1759 senesinden, 1200/1786 senesinde kadar tefsir edilen ayetlerin seçiminde herhangi bir sistematik bulunmamaktadır. Fakat 1200/1786 senesinden sonra yapılan derslerde, mushaf tertibi esas alınmıştır. Yazma eser kütüphanelerinde, bu derslerin yazıya geçirildiği risâlelere rastlanabilmektedir. Bazı akademik çalışmalarda, -tespit edilebilen yazılı metinler doğrultusunda- bu derslerin kayıt altına alınma eyleminin 1238/1823 tarihinde başlamış olabileceği iddia edilmiştir. Fakat Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Kasidecizâde koleksiyonu, 756m numarada bulunan bir risale, 1238/1823 senesinden önceki tarihlerde yapılan huzur derslerinin de bir şekilde yazılı metin haline dönüştürülmüş olabileceğini bizlere göstermektedir. Bu makalede, daha önce alana dair yapılan çalışmalarda zikredilmeyen ve Fâtiha sûresi tefsirinin yapıldığı **1200/1786 senesine ait huzur derslerinin özeti mahiyetinde olan Hulâsatü'l-Mukarrirîn** isimli risâle değerlendirilecektir. Makalede *Hulâsatü'l-Mukarrirîn*'in transkripsiyonlu metni de yer alacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Tefsir, Huzur Dersleri, Fatiha, Has Oda İmamı Veli Efendi, Hulâsatü'l-Mukarrirîn.

Hulasatu'l-Muqarririn: Percolations From Commentary of the Surah al-Fatihah at Lessons in Presence of Sultan

Abstract

These classes which were based on certain methodology and principles had been first started in Ramadan in the year 1172/1759 when Sultan Mustafa IIIrd was in charge and continued until the year 1341/1923. Between the years 1172/1759-1200/1786 there was not a systematic way of choosing the verses commented. However, beginning with the year 1200/1786 the classes started with surah Al-Fatihah onwards based on the Qoranic order. According to some academic it was suggested that recording of the classes might have started in 1238/1823. However, copy number 756m of Kasidecizade collection in Suleymaniye Manuscript Library indicates that presence classes before 1238/1823 could somehow have been recorded. In this article, I will evaluate the epistle named *Hulasatu'l-Mukarririn*, a commenting on the surah Al-Fatihah and a summary of prensce classes in the year 1200/1786, that has not been mentionefore in the previous studies in this field. Transcribed version of *Hulasatu'l-Muqarririn* has also been included in the article.

Keywords: Ottoman, Commentary of the Qoran, Lessons in Presence of Sultan, Fatihah, Has Oda İmamı Veli Efendi, Hulasatu'l-Mukarririn.

* Dr., T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, (akifalp@hotmail.com)

Giriş

Huzur Dersi, en kısa tabirle söylemek gerekirse, ramazan ayında şeyhülislam tarafından seçilen ulemânın padişah huzurunda yaptıkları tefsir derslerine verilen isimdir.¹ Derslerin Osmanlı sarayında yapılmasına ne zaman başladığına dair farklı görüşler bulunmaktadır. Kimi tarihçiler bu derslerin başlangıcını Osman Gazi dönemine kadar götürmüşlerdir.² Fakat ilk sistemli uygulamanın 1136/1724 senesinde Damad İbrahim Paşa'nın (v. 1143/1730) konağında başladığı ve takip eden yıllarda Sultan III. Mustafa'nın babası olan Sultan III. Ahmed'in de bu sarayda olan derslere katıldığı ifade edilmiştir.³ Derslerin Osmanlı sarayında resmî olarak başlaması ise Sultan III. Mustafa'nın 1172/1759 tarihli irâdesiyle birlikte olmuş ve bu dersler 1342/1924 tarihli hilâfetin ilgasına dair olan kanunun yürürlüğe girmesinden bir önceki seneye kadar devam etmiştir.⁴

Kâdî Beydâvî'nin (v. 685/1286) *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* isimli tefsirinin merkezde olduğu huzur derslerinin usûlen nasıl cereyân ettiği genel hatlarıyla bilinmektedir.⁵ Bu derslerin münderecâtına dair bilgileri bulabileceğimiz bazı ders notları da yazma eser kütüphanelerinde mevcuttur.⁶ Padişah huzurunda resmen 1172/1759 senesinden itibaren yapılmaya başlanan bu derslerde hangi sene hangi ayetlerin tefsirinin yapıldığına dair de bazı bilgilerimiz bulunmaktadır.

1172/1759 senesinden 1200/1786 senesine kadar yapılan derslerde tefsir edilecek ayetler belirlenirken mushaf tertibi esas alınmamıştır. 1200/1786

¹ Huzur derslerine dair ayrıntılı malumat için bkz. Ebül'Ula Mardin, *Huzur Dersleri*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1966, I-III; Mehmet İpşirli, "Huzur Dersleri", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, s. 441-444; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1965, s. 215-222; Salih Çavuşoğlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Padişah Huzurunda Yapılan Tefsir Dersleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 2010); Mustafa Ünver, "Sarayda Abdülhamid Han Huzurunda Bir Tefsir Dersi ve Neşri", *İstanbul Tecrübesi / The Experience of Istanbul: Dinsel ve Kültürel Farklılıkların Birarada Yaşamaları*, İstanbul 2010, s. 333-353; Ömer Kara, "Osmanlı'da Huzur Dersleri Geleneği Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, İstanbul (18) 2011, IX, s. 519-539; Aydın Temizer, "Osmanlıda Huzur Dersi Örnekleri Tahlil ve Tenkitli Tefsir Metni Neşirleri I", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (28) 2013, XV, s. 65-92.

² Tayyazâde Atâ Bey, *Târih*, Şeyh Yahya Efendi Matbaası-Ali Efendi Matbaası, İstanbul 1293, I, s. 212-213.

³ Mardin, *Huzur Dersleri*, I, s. 62.

⁴ İpşirli, "Huzur Dersleri", s. 441.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mardin, *Huzur Dersleri*, I, s. 89-98.

⁶ Bu notların bazıları müstakil kitap olarak bazıları da makaleler halinde neşredilmiştir. Huzur dersi notlarına dair bilgi için bkz. Kara, "Huzur Dersleri", s. 530-538.

tarihinde ise mushaf tertibi esas alınmış ve Fatîha sûresi tefsirine başlanmıştır.⁷ Takip eden yıllarda bu usul değiştirilmemiş ve 1341/1923 ramazanında yapılan son derslerde, Kur'ân'ın 16. sûresi olan Nahl suresinin tefsirine kadar gelinmiştir.⁸

Yazma eser kütüphanelerinde, huzur derslerinde yapılan müzakerelerin kayda geçirildiği bazı yazmaların bulunduğunu zikretmiştik. Bazı araştırmacılar, tespit edilebilen nüshalar doğrultusunda olsa gerek, bu derslerin kayıt altına alınması ameliyesinin 1238/1823 senesinde başlamış olabileceğini ifade etmişlerdir.⁹ Fakat Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi'nde tespit ettiğimiz bir risâle, daha erken tarihlerde yapılmış olan derslerin de -metodolojik olarak farklılıklar gösterse de- bir şekilde yazıya geçirilmiş olabileceğini bize göstermektedir. Makalede, 1200/1786 senesi ramazanında, Fâtîha sûresinin tefsir edildiği huzur derslerinin bir özeti mahiyetinde olan ve genel olarak huzur derslerinin münderecâtına dair bilgiler bulabileceğimiz en eski tarihli metinlerden olan *Hulâsatü'l-Mukarrirîn* isimli risâle ele alınacaktır.

I. Esere ve Müellifine Dair Genel Mülâhazalar

1200/1786 tarihinden itibaren huzur derslerinde yapılan takrirlerin, mushaf tertibi esas alınarak gerçekleştirildiğini ifade etmiştik. *Hulâsatü'l-Mukarrirîn*,¹⁰ usûlün bu şekilde tanzim edilmesinden sonra yapılan ilk derslerin muhassılasının Has Oda İmamı¹¹ Veli Efendi tarafından yazıya geçirilmiş halidir.

Yaptığımız ayrıntılı taramalara rağmen kaynaklarda hakkında herhangi bir bilgi bulamadığımız Veli Efendi'nin ismi metin içerisinde sarâhaten zikredilmemektedir. Fakat risalenin zahriyesinde yer alan, "*Has Oda İmamı*

⁷ Mardin, *Huzur Dersleri*, I, s. 72.

⁸ Mardin, *Huzur Dersleri*, I, s. 82.

⁹ Örnek için bkz. Kara, "*Huzur Dersleri*", s. 531.

¹⁰ Risâle ismi nüshanın baş tarafında kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Bkz. Has Oda İmamı Veli Efendi, *Hulâsatü'l-Mukarrirîn*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Kasıdecizade, nr. 756m, vr. 1a. Fakat katalog bilgilerinde eser adının sehven "*Hulâsatü'l-Müfessirîn*" şeklinde zikredildiği görülmüştür.

¹¹ Topkapı Sarayı'nın Fâtîh devrinde yapılan bu bölümü padişâhın şahsına münhasran bina edilmiştir. Günümüzde Mukaddes Emânetler'in sergi salonu olarak kullanılan Has Oda'nın, belirli vazifelerle görevli kırk civarında hizmetlisi bulunmakta idi. Has Oda İmamı'da bu görevlilerden birisidir. Has Oda ile alakalı bkz. *Topkapı Sarayı Müzesi Rehberi*, Devlet Matbaası, İstanbul 1933, s. 67; Nebi Bozkurt - Doğan Yavaş, "*Mukaddes Emanetler Dâiresi*", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, s. 111-114. Ayrıca bkz. Tahir Güngör, *Enderun Saray Mektebi'nde Has Oda Teşkilatı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007).

Veli Efendi'nin *Fâtiha-i şerîfi Türkî lisân ile te'lîf-i tahrîridir*"¹² şeklindeki kayıttan, bu şahsın risâlenin müellifi olduğu anlaşılmaktadır. Risâlenin mukaddimesinde yer alan ifadeleri doğrultusunda Veli Efendi'nin huzur derslerine iştirak eden bir kişi olduğunu söyleyebiliriz.¹³

Müellif, hicrî 1200 senesi ramazanında Fâtiha sûresinin bölüm bölüm tefsîr edilmesini ve risâleyi kaleme almasını şu şekilde ifâde etmiştir:

"... Ve ba'd eşref-i eşhur olan ramazân-ı şerîf hulûl eyledikte, kânun-i mulûkiyye-i müstahsene üzere, şevketli pâdişâhımızın huzur-i mulûkânelerinde tefsîr-i şerîf okunagelmeklikle, bin ikiyüz senesinin ramazânında sûre-i Fâtiha'dan bed' olunup, Fâtiha-i şerîfin tefsîri ders beders okundukta, mukarrir efendilerin takrîrlerinden müstefâd olan me'âniyi latîfeleri, bu fakîrin zihnine sunûh eden mezâmin-i hafiyeleri **zabt u kayd edip ...**"¹⁴

Veli Efendi, risâlesini o sene Sultan I. Abdülhamid'le (v. 1203/1789) birlikte derslerde hazır bulunan, Şehzade Mustafa'ya (Sultan IV. Mustafa, v. 1223/1808) ithâf etmiştir. Veli Efendi, Şehzade Mustafa'nın istifadesini kolaylaştırmak için risâleyi Türkçe kaleme aldığını da şöyle ifâde etmiştir:

"... ve elân derslere hâzır oldukta, meclise revnak-fezâ olan evlâd-ı mükerrerleri *Sultân Mustafa* efendime tuhfe ve armağanım olup, Hakk te'âlâ kalb-i şeriflerini nûr-i 'ilm ile münevver eyleyip ve bu risâleyi okuyup mutâlâ'a eyledikte, eshel vech üzere anlaması için **lisân-ı Türkî ile tahrîr eyledim ...**"¹⁵

Hulâsatü'l-Mukarrirîn'in tespit edebildiğimiz tek nüshası Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Kasidecizade koleksiyonu, 756m numarada bulunmaktadır. Zahriyesinde "*Esbak Rumeli Kazaskeri Kasîdecizâde Süleyman Sırrı Efendi*" vakfı olduğunu gösteren 1321 tarihli bir mühür bulunan ve 10 varaktan müteşekkil olan nüsha talik hatla yazılmıştır. Başlık ve âyetlerde kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Metin kenarında, derslerde bulunan ve mukarrir sual tevcih eden bazı zevatın isimleri yer almaktadır. İstinsah

¹² Veli Efendi, *Hulâsatü'l-Mukarrirîn*, vr. 1a.

¹³ Ebül'Ula Mardin'in 1197 ve 1205 senelerinde huzur derslerine iştirak eden muhâtapların isimlerini zikrettiği listede Veli Efendi'nin ismi bulunmamaktadır. Bkz. Mardin, *Huzur Dersleri*, I, s. 116-118. Dolayısıyla Veli Efendi'nin bu derslere hangi sıfatla iştirak ettiği tespit edilememiştir.

¹⁴ Veli Efendi, *Hulâsatü'l-Mukarrirîn*, vr. 1b.

¹⁵ Veli Efendi, *Hulâsatü'l-Mukarrirîn*, vr. 1b-2a.

tarihi 1200 senesi ramazan ayı¹⁶ olan nüshanın boyutları 193x123-140x65 mm. şeklindedir.¹⁷

II. Eserin Kaynakları

Huzur derslerinde ana kaynağın Kâdî Beydâvî'nin *Envâru't-Tenzîl*'i olduğu bilinmektedir. Fakat ulemâ yeri geldikçe *Envâru't-Tenzîl* dışındaki tefsirlerden de istifade etmişlerdir.¹⁸ Veli Efendi mukarrir ve muhatapların müzakerelerinin özetini yazıya geçirdiği bu eserinde, söz konusu mecliste müracaat edilen kaynaklara dair pek fazla ayrıntı vermemiştir. Risalede ismen zikredilen birkaç kaynak şunlardır:

1. Ömer Neseî (v. 537/1142): *et-Teyşîr fi't-Tefsîr*¹⁹
2. Kâdî Beydâvî (v. 685/1286): *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*²⁰
3. Molla Fenârî (v. 834/1431): *'Aynü'l-A'yân fi Tefsîri'l-Kur'ân*²¹

III. Eserin Muhtevâsı

Veli Efendi'nin bu eserinden hareketle, huzurda hazır bulunan ulemânın, Fâtiha'nın tefsirine geçmeden evvel Kur'an'ın nüzûlü, cem'i ve tertibine dâir bazı mülâhazalarda buldukları anlaşılmalıdır.²² Bu kısa girişten sonra sûrenin isimlerine dair rivayetler değerlendirilmiştir. Bu bağlamda *Fâtiha*, *Ümmü'l-Kur'ân*, *Şifâ*, *Seb'u'l-mesânî*, *Ta'lîmü'l-mes'ele*, *Ta'lîmu's-suâl* gibi isimlendirmeler gerekçeleriyle izah edilmeye çalışılmıştır.²³

Sûrenin ilk âyeti olan Besmele'nin tefsirinde, Besmele'nin Fâtiha'dan bir cüz olup olmadığına dair mezhepsel farklara atıf yapılmıştır. Bu noktada,

¹⁶ “قد وقع الفراغ عن هذا في سنة مائتين والفر من شهر رمضان” Veli Efendi, *Hulâsatü'l-Mukarrirîn*, vr. 10b.

¹⁷ Nüshanın müellif hattı olması kuvvetle muhtemeldir.

¹⁸ Huzur derslerinde atıf yapılan bazı kaynaklar için bkz. Çavuşoğlu, *Tefsir Dersleri*, s. 93-96.

¹⁹ Veli Efendi, *Hulâsatü'l-Mukarrirîn*, vr. 9b-10a. Ayrıca mukâyese için bkz. Ebü Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed en-Neseî, *et-Teyşîr fi't-Tefsîr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülküttab, nr. 41, vr. 9a

²⁰ Veli Efendi, *Hulâsatü'l-Mukarrirîn*, vr. 5b. Mukayese için bkz. Nâsrüddîn Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Dâru't-Tibâ'ati'l-Âmire, İstanbul 1885, I, s. 9.

²¹ Veli Efendi, *Hulâsatü'l-Mukarrirîn*, vr. 6a-7a. Mukayese için bkz. Molla Fenârî, *'Aynü'l-A'yân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, Rıfat Efendi Matbaası, İstanbul 1325, s. 373.

²² Bkz. Veli Efendi, *Hulâsatü'l-Mukarrirîn*, vr. 2a-b.

²³ Veli Efendi, *Hulâsatü'l-Mukarrirîn*, vr. 2b-3a.

mecliste bulunan mukarrirlerden olan Mazrûbî Ahmed Efendi'nin²⁴ sorduğu suâl ve suâlin cevabına şöyle yer verilmiştir:

“Ba'zı kimseler bu makâmda suâl îrâd edip dediler ki “Eğer besmelenin cüz olması mesâil-i kat'iyeden ise hılâfî ile kâil olanı tekfir etmek lâzım gelir. Ve eğer cüz olmaması kat'iyeden ise kezâlik hılâfında olanı tekfir etmek lâzım gelir” diye suâl eylediler. Cevâb Allâhu a'lemu bi's-savâb, mesâil-i usûlündendir ki şübhe-i kavî küfr îcâb etmez. Yâhûd cevâb-ı âhar ile cevâb verilir ki cüz'iyetle kâil olana, yâ'nî İmâm Şâfi'î hazretlerine tevâtüren vasl olmuş ola.”²⁵

Veli Efendi'nin bu eserinde huzurda suâl tevcih eden başka bir zâtın ismi daha bulunmaktadır. Bu kişi de Palabıyık Mehmed Efendi'dir.²⁶ Müfessirlerin sıklıkla başvurduğu, âyetin âyetle tefsir edilmesi hususunun huzur derslerinde mukarrir ve muhataplar tarafından da uygulandığı görülmektedir. Palabıyık Mehmed Efendi'nin suâline verilen cevapta Mâide sûresinin 60. âyetine atf yapılması bu durumun bir örneğidir. Son ayetin tefsiri esnasında Palabıyık Mehmed Efendi'nin mukarrire tevcih ettiği sual ve verilen cevap şu şekilde olmuştur:

“Eğer suâl edersen, âyet-i kerîmede olan ﴿أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ﴾deki in'âmdan tebâdür eden, ibtidâen mün'amün 'aleyh olandır. İntihâen mün'amün âleyh olan 'usât-ı müslimîn ﴿مَغْضُوبٌ عَلَيْهِمْ﴾de dâhil olmak lâzım gelir. Me'a hâzâ ﴿مَغْضُوبٌ عَلَيْهِمْ﴾den murâd yehûdî tâifesidir. Cevâb budur; ﴿أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ﴾deki in'âm mutlakdır. Gerek ibtidâen in'âm olsun gerek intihâen in'âm olsun. ﴿غَيْرِ﴾ ﴿صَالِينَ﴾ Ol mün'amün 'aleyh olan kulların şol kullardır ki mağdûbun 'aleyh olan yehûdî tâifesinin gayrıdır. Bu mağdûbun 'aleyhim'den murâd yehûdî tâifesidir, âyet-i kerîmenin delâleti karînesiyle ﴿مَنْ لَعَنَهُ اللَّهُ وَغَضِبَ﴾²⁷ Dahî ﴿صَالِينَ﴾den murâd nesârâ tâifesidir, ba'zılar 'usât-ı müslimîn de dedi.”²⁸

²⁴ Ebu'l-Ulâ Mardin, Çiteli (Cineli) Mazrûbî Ahmed Efendi (v. 1225) olarak zikrettiği bu şahsın 1198 senesinde huzur derslerine mukarrir olarak iştirak etmiş bir âlim olduğunu ifâde etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mardin, *Huzur Dersleri*, II-III, s. 137-138.

²⁵ Veli Efendi, *Hulâsatü'l-Mukarrirîn*, vr. 3b.

²⁶ İlerleyen yıllarda huzur dersi mukarrirliği de yapan Palabıyık Mehmed Efendi (v. 1219/1804) temel İslâm bilimlerinin yanı sıra felsefe, kelam, matematik, astronomi, musiki gibi alanlarda öne çıkan bir şahsiyettir. Palabıyık Efendi için bkz. Enver Demirpolat, “Üstad-ı Hikmet Muğlalı Palabıyık Mehmet Efendi (Bir Biyografi Denemesi)”, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2) 2010, XV, s. 127-150.

²⁷ De ki: “Allah katında cezası bundan daha kötü olanları size haber vereyim mi? **Onlar, Allah'ın lânetlediği ve gazabına uğrattığı**, içlerinden maymunlar ve domuzlar çıkardığı kimseler ile şeytanlara tapan kimselerdir. İşte bunların yeri daha kötüdür ve onlar doğru yoldan daha çok sapmışlardır.” 5/Mâide/60.

²⁸ Veli Efendi, *Hulâsatü'l-Mukarrirîn*, vr. 8a.

Hulâsatü'l-Mukarrirîn huzur derslerinde müracaat edilen rivayet unsurlarına dair bazı ipuçlarını içermektedir. Hadis rivâyetleri bu unsurlardan birisidir. Sürenin ikinci âyetinde Allâh'a hamdin keyfiyetini izah ederken Müslim'de geçen bir hadise müracaat edilmesini Veli Efendi şu şekilde nakletmektedir:

"Eğer suâl edersen ki "Allâhu te'âlâyı hamd etmek, hemân el-Hamdü lillâh demek midir, yoksa başka tarîki var mıdır?" Cevâb, Hakk te'âlâyâ hamd-i kâmil ile hamd etmek, birer birer sıfatlarıyla zikr etmektir. Meselâ Allâhu 'Âlim, Allâhu Kâdir, Allâhu Hâlik Allâhu Râzık ve bunlardan gayrı ne kadar sıfât-ı zâtîyye ve sıfât-ı fi'liyye var ise küllisini zikr etmektir. Lâkin bu tarîk ile hamd güç olduğundan mi'râcda Hakk te'âlâyâ Rasûl 'aleyhisselâm hazretleri niyâz edip ²⁹ لا أحصي ثناء عليك أنت كما أثنيت على نفسك²⁹ diye buyurmuştur. Ya'nî yâ Rabb, sen kendi zâtına senâ-i kâmil ile senâ eylediğin gibi ben sana senâ-i kâmil ile senâ etmeye kâdir değilim diye 'acziyi ikrâr eyledi ise Hakk te'âlâ ³⁰ (وَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا) diye buyurdu. Ya'nî Allâh'a hamd etmek el-Hamdü lillâh demek kâfi olur."³¹

Derslerde müracaat edilen bir diğer rivayet unsuru da sahabe kavlidir. Fatîha bittikten sonra âmin demenin fazîletini izah ederken Hz. Alî'nin şu sözleri nakledilmiştir:

"Fâtîha-i şerîfe kırâ'et olunduktan sonra namâz içinde âmîn demek sünnet-i şerîftir. Zîrâ Efendimiz 'aleyhisselâm علمني جبريل أمين عند فراغي من قرأته³² buyurmuştur. Dahî Hazret-i Ali kerramallâhu vecheh hazretleri, Bu âmîn lafzı Allâhu te'âlânın mührüdür, bunun ile kullarının du'âsını mühürler" diye buyurmuş."³³

Diğer bir örnek olarak, sürenin bütünün fazîletine dair İbn-i Abbas'ın şu kavline yer verilmesini zikredebiliriz:

"Dahî İbn-i Abbâs radiyallâhu 'anhumâ hazretleri buyurur ki bir gün Rasûl 'aleyhisselâm otururdu. İki melek kendine geldi. Rasûl 'aleyhisselâma dediler ki "Yâ Muhammed iki nûr ile mübeşşir ol ki bu iki nûr senden evvel birine verilmedi, ancak sana verildi. Ol iki nûrun biri sûre-i Fâtîha'dır ve biri sûre-i Bakara'nın âhidir."³⁴

²⁹ Müslim, Salât, 222.

³⁰ "Çocuk edinmeyen, hakimiyette ortağı bulunmayan, âcizlikten ötürü bir dosta da ihtiyacı olmayan Allah'a hamdederim" de ve tekbir getirerek O'nun şanını yücelt! 16/İsrâ/111.

³¹ Veli Efendi, *Hulâsatü'l-Mukarrirîn*, vr. 3b-4a.

³² Fatîha'yı okumayı bitirince âmîn demeyi bana Cebrâil öğretti ve dedi ki "O, kitap (yazı) üzerindeki mühür gibidir." Rivâyet için bkz. Nâsirüddîn Abdullah b. Ömer b. Muhammed el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vîl*, Dâru Sâdır, Beyrut 2004, I/17.

³³ Veli Efendi, *Hulâsatü'l-Mukarrirîn*, vr. 9b.

³⁴ Veli Efendi, *Hulâsatü'l-Mukarrirîn*, vr. 10a.

Yaklaşık iki yüz elli yıl süregelen huzur derslerinde Kur'ân-ı Kerim'in neredeyse yarısının tefsiri ancak yapılabilmıştır. Bu durumun belki en önemli sebeplerinden birisi âyetlerin birçok vecihten mufassalan tahlil edilmeye çalışılmasıdır. Âyetlerin filolojik açıdan tahlilleri, kelam, fıkıh, tasavvuf vb. ilimlere taalluk eden vecihlerinin mukarrirler tarafından ele alınması, muhatapların itirazları ve karşı cevaplar derslerin ağır ilerlemesine sebep olmuştur. *Hulâsatü'l-Mukarrirîn*'de âyetlerin tefsiri esnasında yapılan açılımlara dair bazı örnekler görmek mümkündür. Sürenin dördüncü âyetinin tefsirinde ilm-i kelâm kapsamında yapılan şu izâhatı zikredebiliriz:

“(مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ) Kıyâmet gününde olacak umûrun küllisine mâlik ve mutasarrıf olan Allâhu 'azîmüşşandır. *Dîn*, şerî'at ma'nâsına gelir. Kıyâmet gününe *yeomü'd-dîn* derler, dahî *yeom-i cezâ* da derler, ol günde insân amelleriyle hayran ve şerran cezâlandığı için. Ma'lûm ola ki Hakk te'âlânın sıfât-ı zâtiyyesi var ve sıfât-ı fi'liyyesi var. Sıfât-ı zâtiyyesi sekizdir. Hayat, ilm, sem', basar, irâde, kelâm, kudret. Bunların nakîzi ile ittisâf noksandır. Ammâ sıfât-ı fi'liyyenin nakîzi ile ittisâf noksan değildir. Sıfât-ı fi'liyye çoktur, lâkin bu sûrede dördü beyân olunmuştur. Biri rubûbiyyet ve biri rahmâniyyet. Bu ikisi dünyâyâ masrûftur. Ve biri rahîmiyyet ve biri mâlikiyyettir. Bu ikisi umûr-i âhirete müte'alliktir. Dahî bu dört sıfât Hakk te'âlânın sıfât-ı fi'liyyesidir. Sıfât-ı fi'liyye ile tavsîf, sıfât-ı zâtiyye ile tavsîfi müstelzimdir. İmdi bu makâmda cemî' hamdin Bârî te'âlâyâ ihtisâsı ve bu sıfât-ı mezkûr ile ittisâfı beyân olundu ise, ârifin zihninde Cenâb-ı Hakk kemâl-i rütbe ile ma'lûm ve mütemeyyiz olmakla, gûyâ âbidin huzûrunda hâzır menzilesinde olmakla âbid-i ârif Hakk te'âlâyı muhâtab menziline tenzîl edip gâibden hitâb menziline iltifât eyledi.”³⁵

Beşinci âyetin tefsirinde, Beydâvî'nin yukarıda da zikrettiğimiz, kulun ibadette ulaştığı mertebe ile Allâh'ı müşâhede edeceğine dair ifâdesi kelam ilmi zaviyesinden şu şekilde tahlil edilmektedir:

“(إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ) Ey bu sıfatla mevsûf olan Rabbim, ancak sana ibâdet ederim ve ancak ibâdetimde senden yardım talep ederim. *Kâdî Beydâvî* bu makâmda demiştir ki âbid-i zâhid, ibâdetinde cidd u sa'y ile bir mertebeye varır ki Hakk te'âlâyı 'iyânen müşâhede eder veyâ bi'l-müşâfehe münâcât eder. Lâkin sen bilirsin ki bu kelâm, cumhûr-i ehl-i sünnete muhâlifdir. Zîrâ Rasûl 'aleyhisselâm ³⁶ *إن أحدكم لن يرا ربه حتى يموت* diye buyurmuş. Dahî Ebûzerr hazretleri, Rasûl 'aleyhisselâm hazretlerine *هل رأيت ربك* diye suâl ettikte cevâbında *نور أنا أراه* diye buyurdu.³⁷ Ya'nî, “Allâh nûrdur, nereden göreyim?” demek olur. Böyle oldu ise *Kâdî* merhûmun kelâmını te'vîl etmek lâzımdır. Te'vîli budur ki âbid-i zâhid mâ-sivâdan kemâl-i i'râz edip ve cenâb-ı Hakk'a kemâl-i teveccüh ettikte, lisânında ve kalbinde ve zihninde ve sırrında Hakk

³⁵ Veli Efendi, *Hulâsatü'l-Mukarrirîn*, vr. 5a-5b.

³⁶ ... **Sizden hiçbiriniz ölm.eden önce Rabbini asla göremez.** Müslim, Fiten, 20

³⁷ Müslim, İmân, 78

te'âlâdan gayrı bir şey olmamaktır. İmdî bu hâlet abde rush ve metânet bulduğu vakitte ol hâlete müşâhede tesmiye kılınır. Ba'zı ârifler buna işâret edip demişler ³⁸ خيالك في وهمي وذكرك في فمي وحبك في قلبي فاين تغيب ³⁹ أن تعبد الله كأنك ³⁹ تراه el-Hadîs. Hakk te'âlâ bizleri böyle âbid ve zâhid olan kullarından eyleye ve mine't-tâif." ⁴⁰

Huzur derslerinde ayetler yer yer tasavvufî açıdan tefsir edilmiştir. Surenin üçüncü ayetinde bulunan Rahmân lafzı tefsir edilirken şu beyânât yapılmıştır:

“{الرَّحْمَنُ} Hakk te'âlâ dünyâda mü'minlere ve kâfirlere ve deryâda olan balıklara ve yerde olan tuyûr-i vuhûşa rızklarını vericidir. Eğer suâl olunursa, “Hakk te'âlâ bu dünyâda kendine şirk koşan müşriklere bir içim su vermemeli idi” cevâb, Hakk te'âlâ bu dünyâyı halk eylediği andan beri bir kere nazar-ı ibret ve nazar-ı muhabbetle nazar eylememiştir. Hattâ ba'zı kibâr-ı evliyâ ⁴¹ الدنيا مبعوض والأخرى محبوب لله ⁴² buyurmuşlardır.”

Hulâsatü'l-Mukarrirîn, 1200 senesinde Fatıha tefsirinin tamamlandığı huzur derslerinde en son olarak sûrenin baştan sona işâri açıdan tefsir edildiğini ve sûrenin faziletine dair rivayetlerin nakledildiğini bize göstermektedir. ⁴³ Veli Efendi, o seneki huzur derslerinin özü mahiyetinde olan bu risâlesini, huzur derslerini başlatan Sultan III. Mustafa'nın babası Sultan III. Ahmed ve annesi Râbî'a Sultân'a hayır dualar ederek tamamlamıştır.

Sonuç

Huzur dersleri, Osmanlı sarayında yaklaşık iki yüz elli sene icrâ edilmiş olan çok önemli bir ilmî faaliyettir. Şeyhülislâm tarafından intihâb edilen devirlerinin önde gelen âlimleri, her sene ramazan ayında padişahın huzurunda Kur'ân-ı Kerîm'in belirli âyetlerinin tefsirini yapmışlardır. Mukarrir ve muhatapların kollektif katkılarıyla ilmî seviyesi yüksek bir meclis teşekkül etmiş ve bu durum katılımcılarının Kur'ân kültürünün daha da zenginleşmesine ve manevi yönden tefeyyüz etmelerine vesile olmuştur. Fakat bu çerçevede yapılan derslerin muhtevâsına dair kâmil bir yazılı külliyât oluşmamış, sadece notları tutulan bazı derslerin yazılı metinleri günümüze ulaşabilmiştir.

Has Oda İmamı Veli tarafından kaleme alınan *Hulâsatü'l-Mukarrirîn* huzur derslerinin münderecâtına dair malumat bulabileceğimiz, elimize ulaşan en

³⁸ Hayalin zihnimde, zikrin dilimde, sevgin kalbimde. Nereye kayboluyorsun?

³⁹ ... (İhsan) Allah'a onu görüyormuşsun gibi kulluk etmendir. Buhârî, İmân, 37.

⁴⁰ Veli Efendi, *Hulâsatü'l-Mukarrirîn*, vr. 5b-6a.

⁴¹ “Allâh için (Allâh indinde) dünyâ sevimsiz, ahiret sevimlidir.”

⁴² Veli Efendi, *Hulâsatü'l-Mukarrirîn*, vr. 4b-5a.

⁴³ Aytıntı için bkz. Veli Efendi, *Hulâsatü'l-Mukarrirîn*, vr. 8b-9b.

eski tarihli eserlerdendir. Fâtiha suresinin tefsir edildiği 1200/1786 senesine ait derslerin notu olan bu risâle, huzur derslerinin içeriğine dair bize bazı fikirler sunmaktadır. Risâlede, âyetlerin âyetlerle, hadislerle, sahabe ve tabiun kavilleriyle tefsir edildiği görülmektedir. Dolayısıyla klasik tefsirlerde sıklıkla görülen bu metodun, mukarrir ve muhataplar tarafından da esas alındığını söyleyebiliriz.

Derslerin ana kaynağı Beydâvî'nin *Envâru't-Tenzîl*'idir. Bu tefsirin ilm-i kelâm ile olan irtibatının yoğunluğu derslerin içeriğine de yansımıştır. Bu bağlamda, yapılan takrirler ve ardından yapılan müzakereler âyetlerin kelâmî yönlerine taalluk eden vecheleri üzerinde yoğunlaşılması sonucunu beraberinde getirmiştir.

Hulâsatü'l-Mukarrirîn Osmanlı sosyolojisinin bir gerçekliği olan tasavvufun, huzur derslerinde de önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Âyetlerin birçok defa işâri yönden tefsir edilmesi bu durumun delili olarak gösterilebilir. *Hulâsatü'l-Mukarrirîn* gibi huzur derslerine ait yazılı metinlerin küllî bir şekilde ve ayrıntılı olarak analiz edilmesi derslerin metodolojisine ve münderecâtına dair daha kapsamlı sonuçlara ulaşmamızı sağlayacaktır.

EK: Risâlenin Transkripsiyonu⁴⁴

خلاصة المقررین

Hulâsatü'l-Mukarrirîn

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

[1b] el-Hamdü lillâhi Rabbi'l-Âlemîn vessalâtü vesselâmü alâ seyyidinâ Muhammedin ve âlihî ve sahbihî ecma'în. Ve ba'd eşref-i eşhur olan ramazân-ı şerîf hulûl eyledikte, kânun-i mulûkiyye-i müstahsene üzere, şevketli pâdişâhımızın huzur-i mülûkânelerinde tefsîr-i şerîf okunagelmekle, bin ikiyüz senesinin ramazânında sûre-i Fâtiha'dan bed' olunup, Fâtiha-i şerîfin tefsîri ders be-ders okundukta, mukarrir efendilerin takrirlerinden müstefâd olan me'ânîyi latifeleri, bu fakîrin zihnine sunûh eden mezâmin-i hafiyeleri zabt u kayd edip, bizzât şevketli efendimize hediye-i fakîrânem ve elân derslere hâzır oldukta, meclise revnak-fezâ olan evlâd-ı mükerrerleri

⁴⁴ Bu transkripsiyonda eserin bilinen tek nüshası olan ve Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Kasıdecizade koleksiyonu, 756m numarada kayıtlı bulunan nüsha esas alınmıştır.

Sultân Mustafa efendime tuhfe ve armağanım olup, Hakk te'âlâ kalb-i şeriflerini nûr-i 'ilm ile münevver eyleyip ve bu risâleyi okuyup mutâla'a eyledikte, eshel vech [2a] üzere anlaması için lisân-ı Türkî ile tahrîr eyledim. Allâhu veliyü't-tevfik, ni'me'l-mevlâ ve ni'me'r-refik.

Ma'lûm ola ki Kur'an-ı 'azîmüştân, yüz on dört sûre ve altı bin altı yüz âyettir. Cibrîl-i Emîn vesâtatıyla Efendimiz 'aleyhisselâma nâzil olmuştur. İbtidâ nâzil olan İkra' sûresidir. En sonra nâzil olan sûre-i Mâide'dir. Mecmû'u yirmi üç yılda tamâm olmuştur. Zamân-ı sa'âdette tertîb olunmamıştır. Ammâ Efendimiz 'aleyhisselâm dâr-ı âhirete intikâl ettikten sonra, ashâb-ı güzîn hazerâtları cem' olup, tertîbi hakkında meşveret eylediler. Ba'zısı râzî oldu, ba'zısı râzî olmadı. "Ümmehât-ı mü'minîn olan 'Âişe râdiyallâhu 'anhâ hazretlerine suâl edelim, olmaz ise etmeyelim" dediler. Vardılar suâl ettiler, izin vermedi. "Zamân-ı sa'âdette tertîb olunmamış, şimdi de olmaz" diye cevâb verdi. Tekrâran ashâb meşveret edip dediler ki "Rasûl 'aleyhisselâm bize hâl-i hâyâtında nisvân tâifesiyle [2b] meşveret edin, lâkin 'aksiyle 'amel edin diye vasiyyet etmiş idi. Biz dahî 'aksiyle 'amel edip tertîb ederiz" deyip, levh-i mahfûzda olan tertîbe muvâfık olduğu hâlde tertîb eylediler. Ve mushafın evvelinde sûre-i Fâtîha'yı yazdılar. Ve bu sûreye *Fâtîha* ismi ile tesmiye eylediler, ibtidâda bulunup ve çok şeyin feth u âsân olmasına sebep olduğu için. Dahî bu sûreye *Ümmü'l-Kur'an* tesmiye ettiler, Kur'an'da olan senâ 'alallâh ve ta'abbüdü, va'd u va'idi ve Kur'an'da olan a'zam-ı mekâsıdı müstemil olduğu için. Dahî *Sûre-i Şifâ* da tesmiye olundu, hastaya okundukta şifâ verdiği için. Zîrâ hakkında hadîs-i şerîf vârid olmuştur. Ve bu sûreye *Seb'u'l-mesânî* tesmiye olundu, yedi âyet olup, her farzda iki kerre okunduğu için. Ve bu sûre iki def'a nâzil olmuştur. Biri Mekke'de namaz farz okunduğu vakitte nâzil olmuştur. Bir kerre dahî Medîne'de kible tahvîl okunduğu vakitte nâzil olmuştur. Ve dahî bu sûreye *Ta'lîmü'l-mes'ele* tesmiye olundu. Hakk te'âlâ bu sûrede kullarına su'âlin ya'nî [3a] şeyi istemenin tarîkini beyân ettiği için. Bu sûreye *Ta'lîmu's-suâl* derler. Zîrâ bu sûrede Hakk te'âlâ evvelâ ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ﴾ demekle hamdin kendine ihtisâsına işâret eyledi. Sâniyen ﴿إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ﴾ demekle ibâdetin ihtisâsına işâret eyledi. Sâlisen ﴿أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ﴾ demekle du'âya işâret eyledi. Hattâ ba'zı rivâyette ⁴⁵﴿لَمْ يَحْمَدِ اللَّهُ لَمْ يُسْتَجَبْ دَعَاؤُهُ﴾ denilmiştir. Ya'nî bir âdem evvelâ Allâhu te'âlâya hamd eylemese du'âsı kabûl olunmaz.

E'imme-i müctehidîn, "Besmele bu sûreden cüz müdür, değil midir?" diye ihtilâf eylediler. İmâm Şâfi'î hazretlerinin indinde besmele-i şerîf Fâtîha'dan cüzdür. "Tamâmca bir âyet midir, yoksa ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ ile bir âyet midir?" diye ihtilâf olundu. Ammâ İmâm-ı A'zam hazretlerinin indinde besmele Fâtîha'dan cüz değildir. Ammâ İmâm Mâlik hazretleri,

⁴⁵ Temel hadis kaynaklarında bu lafızlarla bir rivâyete rastlanmamıştır. Fakat başka bir rivâyette Hz. Peygamber'in (s.a.v) "Allah'a hamd ile başlanmayan her bir söz kesiktir" buyurduğu nakledilmiştir. Rivâyet için bkz. Ebû Dâvud, Edeb, 18.

“Evâ’il-i suverde olan besmeleler Kur’ân’dan değildir” demiştir. [3b] Ba’zı kimseler⁴⁶ bu makâmda suâl îrâd edip dediler ki “Eğer besmelenin cüz olması mesâil-i kat’iyyeden ise hulâfı ile kâil olanı tekfir etmek lâzım gelir. Ve eğer cüz olmaması kat’iyye ise kezâlik hulâfında olanı tekfir etmek lâzım gelir” diye suâl eylediler. Cevâb Allâhu a’lemu bi’s-savâb, mesâil-i usûldendir ki şübhe-i kavî küfr icâb etmez. Yâhûd cevâb-ı âhar ile cevâb verilir ki cüz’iyyetle kâil olana, yâ’nî İmâm Şâfi’î hazretlerine tevâtüren vasl olmuş ola. Mâ nahnu fih şurû’ edelim, Hakk te’âlâ hazretleri kullarına tarîk-i hamdi ve tarîk-i ‘ubûdiyyeti ve tarîk-i suâli ta’lîm kasdı için bu sûreyi inzâl eyleyip buyurmuştur.

(الْحَمْدُ لِلَّهِ) Cemî’ mehâmid Allâhu te’âlâya mahsûstur. Eger suâl edersen ki “Allâhu te’âlâyı hamd etmek, hemân el-Hamdü lillâh demek midir, yoksa başka tarîki var mıdır?” Cevâb, Hakk te’âlâya hamd-i kâmil ile hamd etmek, birer birer sıfatlarıyla zikr etmektir. Meselâ Allâhu ‘Âlim, Allâhu Kâdir, Allâhu Hâlik [4a] Allâhu Râzık ve bunlardan gayrı ne kadar sıfât-ı zâtîyye ve sıfât-ı fi’liyyesi var ise küllîsini zikr etmektir. Lâkin bu tarîk ile hamd güç olduğundan mî’râcda Hakk te’âlâya Rasûl, ‘aleyhisselâm hazretleri niyâz edip 47 أَحْصِي ثَنَاءَ عَلَيْكَ أَنْتَ كَمَا أَثْنَيْتَ عَلَيَّ نَفْسِكَ diye buyurmuştur. Ya’nî yâ Rabb, sen kendi zâtına senâ-i kâmil ile senâ eylediğin gibi ben sana senâ-i kâmil ile senâ etmeye kâdir değilim diye ‘acziyi ikrâr eyledi ise Hakk te’âlâ 48 (وَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَمْ يَتَّخِذْ وَلَدًا) diye buyurdu. Ya’nî hemen Allâh’a hamd etmek el-Hamdü lillâh demek kâfi olur.

(رَبِّ الْعَالَمِينَ) âlemleri ânen fe-ânen terbiye edici ve kemâline iblâğ edici Allâhu ‘azimüşşandır. Âlemlerden murâd mâ sivâllâhtır. Ecnâs-ı âlemin ‘adedinde ihtilâf olunmuştur. Ba’zılar demişler ki “Allâhu te’âlânın bin âlemi vardır. Altı yüzü bahrda dört yüzü berrdedir.” Ve ba’zılar demişler ki “On sekiz bin âlemdir. Biri bu dünyâdır, bâkisini Allâh bilir.” Ve ba’zı rivâyette [4b] vârid olmuştur ki “Hakk te’âlâ yüz bin kandil halk eyleyip ‘arş-ı a’lâya asmıştır. Semâvât ve ‘arz ve bunların beyninde olan şeyler, cennet ve cehennem küllîsi bir kandil içindedir, bâkî kandillerin içinde olanı Allâh bilir, mâ ‘adâ bilmez.” Ve ba’zılar, bu âlemden murâd yalnız insândır. Zîrâ sâir mahlûkatta olan şeylerin nazîri insânda mevcûddur. Ya’nî insânın başı eflâk mesâbesindedir ve gözleri kevkab mesâbesindedir ve ağızları ve burunları enhâr mesâbesindedir ve şa’rları eşcâr ve enhâr mesâbesindedir. Hattâ bir âdem, Hakk te’âlânın kemâl-i kudretini bileyim diye murâd eylese kendi

⁴⁶ Metin kenarında bu suâli soran kişinin Mazrûbî Ahmed Efendi olduğu belirtilmiştir.

⁴⁷ Müslim, Salât, 222.

⁴⁸ "Çocuk edinmeyen, hakimiyette ortağı bulunmayan, âcizlikten ötürü bir dosta da ihtiyacı olmayan Allah'a hamedederim" de ve tekbir getirerek O'nun şanını yücelt! 16/İsrâ/111.

zâtına nazar eylesin. Zîrâ Hakk te'âlâ Kur'ân-ı Kerim'inde ﴿وَفِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا﴾⁴⁹ تَنْبَصِرُونَ﴾ diye buyurmuştur.

﴿الرَّحْمَنُ﴾ Hakk te'âlâ dünyâda mü'minlere ve kâfirlere ve deryâda olan balıklara ve yerde olan tuyûr-i vuhûşa rızklarını vericidir. Eğer suâl olunursa, "Hakk te'âlâ bu dünyâda kendine şirk koşan müşriklere bir içim su vermemeli idi" cevâb, [5a] Hakk te'âlâ bu dünyâyı halk eylediği andan beri bir kere nazar-ı ibret ve nazar-ı muhabbetle nazar eylememiştir. Hattâ ba'zı kibâr-ı evliyâ⁵⁰ ﴿الدُّنْيَا مَبْعُوضٌ وَالْآخِرَةُ مَحْبُوبٌ لِلَّهِ﴾ diye buyurmuşlardır. ﴿الرَّحِيمِ﴾ Âhirette ancak mü'min kullarına rahmet ve inâyet edicidir.

﴿مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ﴾ Kıyâmet gününde olacak umûrun küllisine mâlik ve mutasarrıf olan Allâhu 'azîmüştür. *Dîn*, şer'at ma'nâsına gelir. Kıyâmet gününe *yeomü'd-dîn* derler, dahî *yeom-i cezâ* da derler, ol günde insân amelleriyle hayran ve şerran cezâlandığı için. Ma'lûm ola ki Hakk te'âlânın sıfât-ı zâtiyyesi var ve sıfât-ı fi'liyyesi var. Sıfât-ı zâtiyyesi sekizdir. Hayat, ilm, sem', basar, irâde, kelâm, kudret. Bunların nakîzi ile ittisâf noksanıdır. Ammâ sıfât-ı fi'liyyenin nakîzi ile ittisâf noksanı değildir. Sıfât-ı fi'liyye çoktur, lâkin bu sûrede dördü beyân olunmuştur. Biri rubûbiyyet ve biri rahmâniyyet. Bu ikisi dünyâyâ masrûftur. Ve biri rahîmiyyet ve biri [5b] mâlikiyyettir. Bu ikisi umûr-i âhirete müte'alliktir. Dahî bu dört sıfât Hakk te'âlânın sıfât-ı fi'liyyesidir. Sıfât-ı fi'liyye ile tavsîf, sıfât-ı zâtiyye ile tavsîfi müstelzimdir. İmdi bu makâmda cemî' hamdin Bârî te'âlâyâ ihtisâsı ve bu sıfât-ı mezkûr ile ittisâfı beyân olundu ise, ârifin zihninde Cenâb-ı Hakk kemâl rütbe ma'lûm ve mütemeyyiz olmakla, gûyâ âbidin huzûrunda hâzır menzilesinde olmakla âbid-i ârif Hakk te'âlâyı muhâtab menziline tenzîl edip gâibden hitâb menziline iltifât eyledi.

﴿إِنَّا كُنَّا نَعْبُدُكَ وَإِنَّا كُنَّا نَسْتَعِينُ﴾ Ey bu sıfatla mevsûf olan Rabbim, ancak sana ibâdet ederim ve ancak ibâdetimde senden yardım talep ederim. Kâdî Beydâvî bu makâmda demiştir ki âbid-i zâhid, ibâdetinde cidd u sa'y ile bir mertebeye varır ki Hakk te'âlâyı 'iyânen müşâhede eder veyâ bi'l-müşâfehe münâcât eder. Lâkin sen bilirsin ki bu kelâm, cumhûr-i ehl-i sünnete muhâlifdir. Zîrâ Rasûl 'aleyhisselâm⁵¹ ﴿إِنَّ أَحَدَكُمْ لَنْ يَرَا رَبَّهُ حَتَّى يَمُوتَ﴾ [6a] diye buyurmuş. Dahî Ebûzerr hazretleri, Rasûl 'aleyhisselâm hazretlerine ﴿هَلْ رَأَيْتَ رَبِّكَ﴾ diye suâl ettikte cevâbında ﴿نُورٌ أَنَا أَرَاهُ﴾ diye buyurdu.⁵² Ya'nî, "Allâh nûrdur, nereden göreyim?" demek olur. Böyle oldu ise Kâdî merhûmun kelâmını te'vîl etmek lâzımdır. Te'vîli budur ki âbid-i zâhid mâ-sivâdan kemâl-i i'râz edip ve cenâb-ı Hakk'a kemâl-i teveccüh ettikte, lisânında ve kalbinde ve zihninde ve sırrında Hakk te'âlâdan gayrı bir şey olmamaktır. İmdi bu hâlet abde rush ve

⁴⁹ **Ve kendi nefislerinizde de (âyetler) vardır. Hâlâ görmüyor musunuz?** 51/Zâriyât/21.

⁵⁰ Allâh için dünyâ sevimsiz, ahiret sevimlidir.

⁵¹ ... **Sizden hiçbiriniz ölmeden önce Rabbini asla göremez.** Müslim, Fiten, 20.

⁵² Müslim, İmân, 78.

metânet bulduğu vakitte ol hâlete müşâhede tesmiye kılınır. Ba'zı ârifler buna işâret edip demişler ⁵³ *حَبَّالِكَ فِي رَهْمِي وَذِكْرِكَ فِي فَمِي وَحُبُّكَ فِي قَلْبِي فَأَيْنَ تَغَيْبُ* Ve dahî bu mazmûna Rasûl 'aleyhisselâm hazretlerinin kavli-î şerîfi işârettir. ⁵⁴ *el-Hadîs. Hakk te'âlâ bizleri böyle âbid ve zâhid olan kullarından eyleye ve mine't-tâif.*

Bu makâma münâsib [6b] Munlâ Fenârî 'aleyhi rahmetü'l-Bârî, Muhyiddîn-i 'Arabî'nin Fâtiha-i Şerîfe tefsîrinden nakl eder ki bir sabî âbid her gece bir hatm-i şerîf ederdi. Bir gün hocası bu sabînin hâline ve vechine nazar edip hâlini mütegayyir buldu. Anasından ve babasından bunun sebebini suâl ettikte onlar dahî hocasına hakikat-i hâli ifâde eylediler. Hoca ta'accüb edip mütehayyir oldu. Sabiyy-i mezkûru çağırıp, "Ey oğlum bu gece okuduğun esnâda beni zihnine al, huzûrumda okur gibi oku" diye tenbîh eyledi. Sabiyy-i mezkûr hocasının tenbîhi üzere ol gecede okudu. Hatmi tamâm edemeyip nısfında kaldı. Sabâh oldu hoca bu hâli suâl eyledikte sabî, "Tamâm hatm edemedim, nısfında kaldım" dedi. Hoca sabîye tekrâren tenbîh eyledi ki "Bu gece ashâbdan İbn-i Mes'ûd hazretlerinin huzûrunda okur gibi oku" diye tenbîh etti. Sabî böylece tenbîh eylediği üzere okudu, bir cüz miktârı okudu. Üçüncü gece Sâhib-i Sa'âdet efendimizin huzûrunda okur gibi [7a] okudu. Fâtiha-i şerîfi okuyup ziyâde okuyamadı. Ve dördüncü gece, "Mekândan münezzehe olan huzûr-i Rabî'l-Âlemîn'de okur gibi oku" diye tenbîh eyledi. Sabî böylece edip okudu. Sûre-i Fâtiha'yı okuyup *إِيَّاكَ نَعْبُدُ* âyetine gelince bu âyeti okuyamadı. Çünkü sabî âyetin ma'nâsını bilirdi, ona binâen okuyamadı. Ma'nâsı bu demek olur ki "Yâ Rabbi, ancak sana hulûs-i kalb ile riyâsız ibâdet ederim ve ancak senden yardım talep ederim, gayrıdan talep etmem" demek olur.

يَا رَبِّ سِنِّهِمُ Ya Rabbi sen bize dîn-i hakkın devâmını hidâyet eyle. Eğer suâl olunur ki bir âdem dîn-i hakta iken tekrâren dîn-i hakkı istemek olur mu, hâsılı tahsîl lâzım gelir? Cevâb, dîn-i hakkı talep etmek devâmını talep etmektir. Ya'nî, "Yâ Rabbi sen bana dîn-i hakta devâm ve sebât ver" demek olur. Bu te'vîl bi-aynîhi ⁵⁵ *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا آمِنُوا* âyetindeki gibi olur. İkinci *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا* dan murâd devâm talep etmektir. [7b] Ma'nâ demek olur ki "Ey îmân ile muttasîf olanlar, îmân ile muttasîf olun" demek olur. Bu ise hâsılı tahsîl câiz değildir. Hattâ bu ikinci *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا* da olan te'vîli Fâtih Sultân Muhammed hazretlerine hocası Munlâ Gûrânî ta'lîm ettikte gâyet memnûn olup, hocası Munlâ Gûrânî Efendî'ye çok senâ etmiştir. Hattâ Fâtih Sultân Mehmed hazretleri bu mes'eleyi bir gün sağ tarafında olan kazaskere suâl

⁵³ Hayalin zihnimde, zikrin dilimde, sevgin kalbimde. Nereye kayboluyorsun?

⁵⁴ ... (İhsan) Allah'a onu görüyormuşsun gibi kulluk etmendir. Buhârî, İmân, 37

⁵⁵ **Siz ey iman edenler! İman edin** Allah'a, O'nun Elçisi'ne, O'nun Peygamberi'ne peyderpey indirdiği ilahi kelama ve daha önce indirdiği mesaja! Zira kim Allah'ı, meleklerini, vahiylerini, peygamberlerini ve Ahiret Günü'nü inkar ederse, işte o derin bir sapıklığı boylamış olur. 4/Nisâ/136.

ettikte cevâb veremeyip, sol tarafında olan kazaskerin yüzüne bakıp istimdâd ettikte, “Behey efendi bu suâle şevketli efendimizin mehterhânesi cevâb verip düm düm diye tekellüm ediyorlar. Düm demek dâim ol demektir.” Bu kıssayı Munlâ Gürânî hazretlerine ifâde eylediler. Pâdişâhın böyle suâl eylediğinden gâyet hazz eyledi.

﴿صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ﴾ Yâ Rabbi sen bize ol kimselerin sırâtını hidâyet eyle ki sen onlara ni'met-i uhreviyye ile in'âm eyledin. Ol kimseler mü'minlerdir, yâhûd enbiyâdır. Bâri te'âlânın ni'meti iki türlüdür. Biri [8a] dünyevî ve biri uhrevîdir. Bu makâmda murâd ni'met-i uhreviyye ile mün'am olan kimselerdir. Bu da iki kısımdır. Bir kısmı ibtidâen mün'am olanlardır, bilâ suâlin velâ hisâbin cennete girenler gibi. Bir kısmı intihâen mün'am olanlardır, cehenneme girip ba'dehû cennete girenler gibi. Eğer suâl edersen,⁵⁶ âyet-i kerîmede ﴿أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ﴾deki in'âmdan tebâdür eden, ibtidâen mün'amün 'aleyh olandır. İntihâen mün'amün âleyh olan 'usât-ı müslimîn ﴿مَغْضُوبٌ عَلَيْهِمْ﴾de dâhil olmak lâzım gelir. Me'a hâzâ ﴿مَغْضُوبٌ عَلَيْهِمْ﴾den murâd yehûdî tâifesidir. Cevâb budur ki ﴿أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ﴾deki in'âm mutlakdır. Gerek ibtidâen in'âm olsun gerek intihâen in'âm olsun.

﴿غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَلَا الضَّالِّينَ﴾ Ol mün'amün 'aleyh olan kulların şol kullardır ki mağdûbun 'aleyhim olan yehûdî tâifesinin gayrıdır. Bu mağdûbun 'aleyhim'den murâd yehûdî tâifesidir, âyet-i kerîmenin delâleti karînesiyle ⁵⁷ ﴿مَنْ لَعَنَهُ اللَّهُ وَغَضِبَ عَلَيْهِ﴾ Dahî ﴿ضَّالِّينَ﴾den murâd nesârâ tâifesidir, ba'zılar 'usât-ı müslimîn de. [8b]

'Ulemâ-i mütedebbirûn ve kazâ-i müfessirûn bunun üzerine cem' oldular, Hakk te'âlâ yüz dört kitabı inzâl eyledi. Bunların ma'nâsını İncil ve Tevrât ve Zebûr'da cem' eyledi. Dahî bu üçün ma'nâsını Kur'ân'da cem' eyledi. Ve Kur'ân'ın ma'nâsını Fâtiha'da cem' eyledi. Bunun sırrı budur ki bu kitâbların inzâl olunmasından maksûd, nüfûs-i insânı, kuvvet-i nazariyye ile ve kuvvet-i ameliyye ile tekâmül etmektir. Dahî su'adânın derecâtını ve eşkiyânın derekâtını beyân etmektir. İmdî kuvvet-i nazariyye i'tibârıyla nüfûs-i insânı tekâmül etmek, mebd'e'i ve me'âdî ve bunların mâbeyninde olan şeyleri ma'rifet ile olur. Ammâ kuvvet-i ameliyye ile nüfûs-i insânı tekâmül me'âşın nizâmına mülâyim, me'âdın necâtına münâsib şeyler ile amel etmek sebebiyle olur. Bunların cümlesini Fâtiha-i şerif ifâde eder. Zîrâ Hakk te'âlânın ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ﴾ kavli, Hakk te'âlânın vücûduna ve vahdâniyyetine ve sıfât-ı kâmile ile ittisâfına işârettir. Dahî ﴿رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾ kavli mevcûdâta mebd'e' olmasına işârettir. Dahî ﴿مَالِكِ يَوْمَ الدِّينِ﴾ kavli, me'âda işârettir. Dahî hamd

⁵⁶ Metin kenarında, suâl eden kişinin Palabıyık Efendi (v. 1219/1804) olduğu zikredilmiştir.

⁵⁷ De ki: “Allah katında cezası bundan daha kötü olanları size haber vereyim mi? **Onlar, Allah'ın lânetlediği ve gazabına uğrattığı,** içlerinden maymunlar ve domuzlar çıkardığı kimseler ile şeytanlara tapan kimselerdir. İşte bunların yeri daha kötüdür ve onlar doğru yoldan daha çok sapmışlardır.” 5/Mâide/60.

edenler için [9a] va'de işârettir, hamd etmeyenler için va'ide işârettir. Dahî (الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ) kavli-i şerifi, mebd'e ile me'âdın beyninde olan şeylere işârettir. İmdî bunların mecmû'u, kuvvet-i nazariyye i'tibârı ile tekmiile işârettir. Ammâ kuvvet-i ameliyye ile tekmiil-i Bârî te'âlânın (إِيَّاكَ نَعْبُدُ) kavli, kuvvet-i ameliyye i'tibârıyla tekmiil-i nüfûsa işârettir. (وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ) kavli-i şerifi ile ibâdetde aczini ikrâra ve hatar-ı 'azîm üzere havfından selâmetine işârettir. Zîrâ çok âbid ibâdetinde riyâ sebebiyle ve gurûr sebebiyle helâk olmuştur. Ve dahî (أَهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ) ibâdetinde olduğu hâl üzere sebâtına işârettir. Yâhûd abd ile Hakk'ın beyninde yetmiş bin makâm vardır, 'alâ mâ verade fi'l-hadis. Böyle oldu ise âbid-i muhlis üzerine her hâlde bir makâmıdan makâm-ı 'âliye terakkî taleb eylemek lâzımdır. Ve dahî (صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ) kavli, su'adânın tarikine tergîbe işârettir. Ve dahî [9b] (غَيْرِ الْمَغْضُوبِ وَلَا الضَّالِّينَ) kavli, eşkiyânın tarikinden terhîb-i tehdide işârettir. Bu iki işâret kuvvet-i nazariyye ile kuvvet-i ameliyye beyninde müşterektir.

Fâtiha-i şerife kırâ'et olunduktan sonra namâz içinde âmîn demek sünnet-i şeriftir. Zîrâ Efendimiz 'aleyhisselâm عَلَّمَنِي جِبْرِيلُ أَمِينَ عِنْدَ فَرَاعِي مِنْ قِرَائَتِ الْكِتَابِ 58 diye buyurmuştur. Dahî Hazret-i Ali kerramallâhu vecheh hazretleri, Bu âmîn lafzı Allâhu te'âlânın mührüdü, bunun ile kullarının du'âsını mühürler" diye buyurmuş.

Müfessirînin âdetindedir ki her bir sûreyi tefsîr ettikte âhîrinde ol sûrenin fezâilini ve havâssını beyân eder. *Teyisîr* sâhibi buyurmuştur ki bu sûre-i Fâtiha'da yedi harf yoktur. Biri ثا ve biri جيم ve biri خا [ve biri زا] ve biri شين ve biri طا ve biri فا. Hikmet budur ki tahkîk ثا sübürdandır, جيم cahîmdendir, خا havfdandır, زا zakkûmdandır, شين şekâvettendir, طا zulmettendir, فا firâktandır. Bir âdem bunu i'tikâd edip ta'zîm [10a] vech üzere kırâ'et eylese yedi türlü âfâttan emîn olur.⁵⁹

Ebû Hureyre radiyallâhu 'anh hazretinden rivâyet olunmuştur ki Raşûl âleyhisselâm Übeyy'e hitâb edip buyurmuş ki أَلَا أُخْبِرُكَ بِسُورَةٍ لَمْ تَنْزَلْ فِي التَّوْرَاتِ وَالْإِنْجِيلِ وَالْقُرْآنِ مِثْلَهَا Ya'nî, "Yâ Übeyy sana bir sûre haber vereyim ki İncil'de ve Tevrât'ta bunun misli olmamış ola." Übeyy hazretleri, "Buyurun yâ Rasûlallâh" dedikte فَاتِحَةَ الْكِتَابِ إِنَّهَا سَبْعُ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنُ الْعَظِيمُ الَّذِي أُوتِيْتَهُ diye buyurdu.⁶⁰

Dahî İbn-i Abbâs radiyallâhu 'anhumâ hazretleri buyurur ki bir gün Rasûl 'aleyhisselâm otururdu. İki melek kendine geldi. Rasûl 'aleyhisselâma dediler ki "Yâ Muhammed iki nûr ile mübeşşir ol ki bu iki nûr senden evvel

⁵⁸ Fatiha'yı okumayı bitirince âmîn demeyi bana Cebrâil öğretti ve dedi ki "O, kitap (yazı) üzerindeki mühür gibidir." Rivâyet için bkz. el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, I, s. 13.

⁵⁹ Mukâyese için bkz. Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed en-Nesefî, *et-Teyisîr fi't-Tefsîr*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Reisülküttab, nr. 41, vr. 9a.

⁶⁰ Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, I, s. 13.

bir nebiyye verilmedi, ancak sana verildi. Ol iki nûrun biri sûre-i Fâtiha'dır ve biri sûre-i Bakara'nın âhirdir."⁶¹

Dahî [H]uzeyfe b. el-Yemânî'dan rivâyet olunmuştur ki Raşûl 'aleyhisselâm buyurmuş ki **إِنَّ الْقَوْمَ يَبْعَثُ اللَّهُ عَلَيْهِمُ الْعَذَابَ حَتَّىٰ مَقْضِيًّا فَيَقْرَأُ صَبِيًّا مِنْ** **الْعَذَابِ** Ya'nî **كَيْفَ سَبَّحَ اللَّهُ فِي الْكِتَابِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ [ب. ١٠]** **فَيَسْمَعُهُ اللَّهُ فَرَفَعَ عَنْهُمْ ذَلِكَ الْعَذَابَ** Hakk te'âlâ bir kavmin üzerine azâb meleklerini göndermiş idi. Ol kavimden bir sabî mektebde **(الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ)** diye okurdu. Hakk te'âlâ işitip ol kavimden azâbı ref' eyledi.⁶²

Bu sûrenin bir ismi sûre-i şifâdır, bir hastaya okunsa şifâ olur. Zirâ 'aleyhisselâm **هِيَ شِفَاءٌ لِكُلِّ دَاءٍ**⁶³ diye buyurmuştur. Dahî çok havâssları vardır. Bu mikdâr ile iktifâ olundu. Bu sûre-i Fâtiha'yı tefsirden hâsıl olan sevâbı ve ecr-i cezili şevketli efendimizin vâlid-i mâcidleri Sultân Ahmed Hân 'aleyhi rahmetuhu'l-ğufuran hazretleri, dahî vâlideleri Râbî'a Sultân hazretlerinin rûh-î pür-enverlerine ihdâ eyledik. Hakk te'âlâ kabirlerini **(فَرَوْحٌ وَرَيْحَانٌ)**⁶⁴ **قد وقع الفراغ عن هذا في سنة مائتين والـف من شهر رمضان**⁶⁵

Kaynaklar

el-Beydâvî, Nâsirüddîn Abdullah b. Ömer b. Muhammed, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vîl*, Dâru Sâdır, Beyrut 2004.

Bozkurt, Nebi - Yavaş, Doğan, "Mukaddes Emanetler Dâiresi", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, s. 111-114.

el-Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl, *el-Câmiu's-Sahîh*, Dârü'l-Hadîs, Kâhire ts.

Çavuşoğlu, Salih, *Osmanlı İmparatorluğunda Padişah Huzurunda Yapılan Tefsir Dersleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2010.

Demirpolat, Enver, "Üstad-ı Hikmet Muğlalı Palabıyık Mehmet Efendi (Bir Biyografi Denemesi)", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (2) 2010, XV, s. 127-150.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, Dârü'l-Hadîs, Kâhire 1988.

ed-Dârimî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdirrahmân, *es-Sünen*, Dârü'l-Hadîs, Beyrût 1996.

⁶¹ Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, I, s. 13.

⁶² Beydâvî, *Envâru't-Tenzil*, I, s. 13.

⁶³ Fâtiha sûresi her türlü hastalığa şifâdır. Dârimî, *Fedâilü'l-Kur'ân*, 12.

⁶⁴ **Rahatlık, güzel rızık ve nimet cennetleri.** 56/Vâkı'a/89

⁶⁵ Bu eserin yazımından 1200 senesi ramazanında fâriğ olundu.

Güngör, Tahir, *Enderun Saray Mektebi'nde Has Oda Teşkilatı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2007.

İpşirli, Mehmet, "Huzur Dersleri", *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, s. 441-444.

Kara, Ömer, "Osmanlı'da Huzur Dersleri Geleneği Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, (18) 2011, IX, s. 519-539.

Mardin, Ebül'Ula, *Huzur Dersleri*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1966, I-III.

Molla Fenârî, '*Aynü'l-A'yân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Rifat Efendi Matbaası, İstanbul 1325.

el-Müslim, Ebû'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc, *el-Câmiü's-Sahîh*, (thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî) Dârü'l-Hadîs, Kâhire 1997.

en-Nesefî, Ebû Hafs Necmüddîn Ömer b. Muhammed, *et-Teysîr fi't-Tefsîr*, Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Reisülküttab, nr. 41.

Tayyazâde Atâ Bey, *Târih*, Şeyh Yahya Efendi Matbaası-Ali Efendi Matbaası, İstanbul 1293.

Temizer, Aydın, "Osmanlıda Huzur Dersi Örnekleri Tahlil ve Tenkitli Tefsir Metni Neşirleri I", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (28) 2013, XV, s. 65-92.

Topkapı Sarayı Müzesi Rehberi, Devlet Matbaası, İstanbul 1933.

Uzunçarşılı, Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1965.

Ünver, Mustafa, "Sarayda Abdülhamid Han Huzurunda Bir Tefsir Dersi ve Neşri", *İstanbul Tecrübesi / The Experience of Istanbul: Dinsel ve Kültürel Farklılıkların Birarada Yaşaması*, İstanbul 2010, s. 333-353.